

Dat is Jaap

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Peter van Ingen

Dat is Jaap

Het buitengewone levensverhaal van
topdirigent Jaap van Zweden

Ambo|Anthos
Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten te regelen voor alle in dit boek opgenomen illustraties. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich alsnog tot de uitgever te wenden.

ISBN 978 90 263 5633 9 (paperback)

ISBN 978 90 263 6631 4 (gebonden)

© 2023 Peter van Ingen

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Dario Acosta

Foto auteur © Koos Breukel

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Inhoud

Woord vooraf 7

Proloog 9

Grootouders 15

Twee half omgevallen pilaren 26

Een merkwaardig begaafd natuurtalent van betekenis 40

Nationaal Violonconcours Oskar Back 60

‘Sweetie, I don’t care’ 66

‘Wij zouden het willen proberen met jou’ 83

Proeftijd, geen proefspel 91

Aaltje 100

Aan de stok, de beginperiode van een jonge concertmeester 107

Concertgebouworkest: topniveau, geen topsalaris 115

Te kleine kooi 126

Violist en dirigent 138

Happy Detective 152

‘Mijnheer Van Zweden, waar gaat u naartoe en waarom?’ 162

Veertien concerten in veertien steden 176

Het Residentie Orkest 184

‘Ik ga jou voordragen’ 193

‘Das wichtigste in der Musik steht nicht in den Noten’ 203

In mijn aderen, in mijn genen 211

‘Yahp Vahn ZWEH-dn’ 216

‘One of the toughest jobs’ 230

Nieuwe Muziek 247

Wagners *Ring des Nibelungen* in Hongkong 252

Mahlers Eerste: een gevaarlijke Symfonie 270

Open einde 277

Dankwoord 281

Noten 283

Woord vooraf

In 2009 ontmoette ik Jaap van Zweden. Dat jaar was hij een van de Zomergasten in het gelijknamige VPRO-televisieprogramma. Ik was de eindredacteur.

Sindsdien hielden wij contact. Ik reisde verschillende malen met Jaap naar het buitenland, waar ik hem zag repeteren en optreden met gerenommeerde internationale orkesten. Voor het Dallas Symphony Orchestra maakten Jaap en ik korte films over de concerten die hij daar dirigeerde.

Tijdens de corona-lockdown verbleef Jaap een lange onafgebroken periode in Amsterdam. Wij spraken elkaar veel. We praatte onder meer over zijn prille jeugd, over de oorlogsjaren van zijn grootouders, over een aantal ingrijpende gebeurtenissen in zijn leven en uiteraard over zijn muzikale avonturen, die hem van Amsterdam via Enschede, Den Haag en Hilversum brachten naar Dallas, Hongkong, New York en Seoul.

Hoe is het mogelijk dat een zevenjarig jongetje zo in de ban raakte van muziek en zich door zijn uitzonderlijke talent wist te ontwikkelen tot een van de grootste Nederlandse violisten? Waarom had hij het verlangen en het lef om op het hoogtepunt van zijn vioolcarrière zijn strijkstok om te ruilen voor de dirigeerstok? Geleidelijk werd ik tijdens onze gesprekken steeds meer de interviewer en Jaap de geïnterviewde. Ik stelde voor om zijn levensverhaal

op schrift te stellen. Jaap ging akkoord.

Onze gesprekken verduidelijkten een aantal zaken: karaktereigenschappen van Jaap, gevolgen van gebeurtenissen in zijn leven, maar er bleven vragen. Om te proberen daarop een objectiever antwoord te krijgen ben ik ook gaan praten met mensen die Jaap hebben meegemaakt – als vriend, als concertmeester, als dirigent. Ik heb gesproken met collega-musici, muziekdeskundigen, vrienden en familieleden. Daarnaast raadpleegde ik enkele archieven. Mijn vele gesprekken met Jaap van Zweden vormen echter de basis van dit boek.

Proloog

Op zondagavond 30 augustus 2009 rijdt dirigent Jaap van Zweden om halfacht het Hilversumse Mediapark op. Hij is die avond hoofdpersoon in het drie uur durende live VPRO-tv-programma *Zomergasten*, dat om kwart over acht begint. In dit programma mag de gast zijn of haar favoriete televisieavond samenstellen. De aankomst van Jaap in de studio is in de ogen van de wat gespannen redactie aan de late kant. Men had graag iets meer tijd gehad om het een en ander samen met hem voor te bereiden, maar voor Jaap telt iedere minuut van zijn overvolle leven. Drie kwartier voor aanvang van het programma in de studio aanwezig zijn, lijkt hem ruim op tijd.

Jaap heeft een afmattende week achter de rug met overdag repetities en 's avonds concerten in het Amsterdamse Concertgebouw.¹ Deze zondag repeteert hij de hele dag met het Radio Filharmonisch Orkest en het Groot Omroepkoor voor het slotconcert² van de Beethovencyclus dat de dag erna plaatsvindt.

Jaap is in deze periode chef-dirigent bij drie orkesten tegelijkertijd: het Radio Filharmonisch Orkest, de Koninklijke Filharmonie van Vlaanderen en – sinds een jaar – het Dallas Symphony Orchestra.

De afgelopen maanden heeft hij – in de schaarse vrije momen-

ten tussen het bestuderen van partituren, het repeteren met orkesten en het geven van concerten in binnen- en buitenland door – gewerkt aan het vormgeven van zijn ideale televisieavond. Hij wil deze avond zijn passie voor muziek inzichtelijk maken. Een ander onderwerp is het hoe en waarom van zijn sterke betrokkenheid bij muziektherapie voor jongeren met een beperking. Ook de Tweede Wereldoorlog en zijn jeugd in Amsterdam zullen aan bod komen.

Jaap opent de avond met een fragment uit zijn favoriete televisieprogramma *Jiskefet*.³ In de scène loopt de wat gezette Johnny (vertolkt door Michiel Romeyn gekleed in een fluorescerend trainingspak) met boezemvriend Willie (Kees Prins) een boekwinkel binnen nadat zij hun Suzuki terreinwagen, waaruit het nummer ‘I’ve Got The Power’⁴ keihard klinkt, pontificaal voor de winkel hebben geparkeerd. Johnny vraagt aan de bedeesde boekverkoopster (Beppie Melissen): ‘Jij verkoopt boeken?!’

‘Ja,’ antwoordt de verbouwereerde boekverkoopster met zachte stem. Op de achtergrond zijn verstilde tonen van een fluitconcert hoorbaar.

Johnny zegt: ‘Ik zoek een boek voor mijn vriendin, wat kost dat?’

Boekverkoopster: ‘Dat hangt ervan af wat voor boek u wilt hebben.’

Johnny: ‘Wat heb jij daarmee te maken wat voor boek ik wil hebben?’

Boekverkoopster: ‘Eh, zodat ik de prijs kan bepalen.’

Johnny: ‘Zo! ... bepaal jij dat?’

Johnny zegt voor zijn vriendin op zoek te zijn naar een boek waarin iemand op zoek is érgens naar, maar of-ie dat ook vindt dat is dan weer vraag twee... maar het belangrijkste is dat er een open einde aan zit. De verkoopster zoekt in de kasten, vindt een boek dat haar geschikt lijkt, Johnny koopt het en verlaat met Willie de winkel. De erop volgende destructieve scène waarin de twee later opnieuw de

boekwinkel bezoeken en daar een boekenkast omvertrekken omdat het gekochte boek helemaal geen open einde had volgens Johnny's vriendin, laat Jaap in de uitzending achterwege. Jaap vertelt:

Als de viool niet in mijn wereld was gekomen, zou ik waarschijnlijk nooit in het milieu van Amsterdam-Zuid terecht zijn gekomen. Met dat *Jiskefet*-fragment wilde ik aantonen hoe twee werelden die geografisch vlak bij elkaar liggen – je hoeft alleen maar met je auto een straatje om – in wezen van elkaar verwijderd zijn en zullen blijven. Slechts vijf tramhaltes was de afstand tussen mijn ouderlijk huis in Amsterdam-West waar ik opgroeide en het Concertgebouw in Amsterdam-Zuid waar ik als twintigjarige violist terechtkwam. Ik voelde mij niet thuis in Amsterdam-Zuid, in de buurt van de culturele elite, maar ook niet in Amsterdam-West. Die buurt was ik steeds meer ontgroeid.

Voor mij blijven het twee belangrijke werelden. Ik voel me bij beide niet helemaal thuis – niet in Zuid en niet in West maar beide zijn het onlosmakelijke delen van mijzelf.

Bij het gezin Van Zweden in de Theophile de Bockstraat in Amsterdam-West klinkt veel klassieke muziek, pianospel van Jaaps vader en grammofoonmuziek. Als Jaap op zesjarige leeftijd een grammofoonplaat hoort van een vioolconcert van Beethoven, ervaart hij voor de eerste keer in zijn leven het gevoel van ontroering door muziek. 'Dat kwam bij mij zó hard binnen. Dat was het moment waarop ik bedacht: ik wil viool leren spelen.' Vanaf zijn zevende jaar, als hij onder de hoede van zijn vader begint met vioollessen, gaat een nieuwe wereld voor hem open. Hij ervaart de grote aantrekkingskracht die de muziek op hem heeft en accepteert dat hem vanaf de eerste dag wordt aangeleerd dat het altijd beter kan en altijd beter moet.

Vader Daniël ziet al vroeg de potentie van zijn zoon. Hij begeleidt Jaap thuis op de piano bij het viool studeren. Hij wil dat zijn zoon de volle aandacht aan die viool besteedt en houdt de teugels kort. Dat leidt soms tot spanningen tussen vader en zoon. Op een avond vraagt de negenjarige Jaap – hij heeft dan al twee jaar vioolles – aan zijn vader of hij iets eerder met vioolspelen mag stoppen dan normaal en iets langer mag opblijven om naar een televisieprogramma te kijken. Na lang doorzeuren gaat vader akkoord. Als hij voor de televisie zit, wordt hij opgeschrikt door gestommel. Hij gaat kijken en ontdekt dat zijn vader zijn bed uit elkaar gehaald heeft en de losse onderdelen tegen de muur heeft gezet. Op Jaaps onthutste blik reageert zijn vader: Als jij niet wil gaan slapen, dan heb je toch ook geen bed nodig?!

Dit voorval illustreert dat Jaaps vioolspel voor zijn ouders verre van een vrijblijvende hobby is. Zijn vader past vaker drastische opvoedingsmethoden toe om Jaap discipline bij te brengen, de discipline die hij onmisbaar acht voor iemand gezegend met een viooltalent als dat van zijn zoon. Jaap moet slagen, niet alleen omdat hij een groot talent bezit, maar ook omdat hij er wellicht een succesvol vioolsolist mee kan worden en er bestaanszekerheid mee kan opbouwen.

Bestaanszekerheid is iets wat de ouders van Jaap zelf nooit hebben gekend, niet in hun jeugd en niet als volwassenen. Dat geldt in feite ook voor hún ouders, Jaaps grootouders.

Jaaps eigen gedrevenheid komt al tot uiting tijdens zijn eerste vioollessen, als hij nog maar net zeven jaar oud is. Jaap moet van zichzelf de oefeningen perfect spelen, ook al kost hem dat een paar uur extra studeren. Hij wordt door zijn vader jarenlang intensief op de piano begeleid. Mede door hem ontwikkelt Jaap zijn discipline. Als een bepaalde etude tijdens het studeren steeds maar niet lukt, vallen soms tranen van woede op zijn viool. Maar Jaap geeft niet op.

Als hij zestien jaar is, maken zijn viooltalent, zijn beheersing van

de techniek en zijn bevologenheid grote indruk op de jury van het Nationaal Violconcour Oskar Back. Hij wordt de jongste winnaar ooit van dit belangrijke violconcour.

Jaap wordt aangenomen op The Juilliard School, het prestigieuze conservatorium in New York, en met het prijzengeld van het gewonnen concours kan hij naar Amerika vertrekken.

Nog voordat hij is afgestudeerd aan Juilliard wordt Jaap van Zweden in 1980 benoemd tot concertmeester van het Concertgebouworkest.⁵ Hij begint drie maanden later en is dan negentien jaar oud, een leeftijd waarop leeftijdgenoten net op het Conservatorium zitten. Zijn solistencarrière gaat ondertussen gestaag door. Na zeventien jaar eerste concertmeester te zijn geweest, besluit hij een andere weg in te slaan: hij wordt dirigent.

Sinds Jaap opereert op het internationale concertpodium is hij zo'n 320 dagen per jaar onderweg. Hij verblijft vaak niet langer dan twee weken op één plek en verplaatst zich met zijn rolkoffer van hotel naar hotel. De overige 45 dagen, verspreid over het jaar, is hij daar waar hij zich thuis voelt; bij zijn vrouw, zijn kinderen, zijn familie.

Wat zijn de eigenschappen van dit wonderkind en hoe heeft het zich al op zo jonge leeftijd kunnen ontwikkelen tot groot viooltalent, om later als chef-dirigent het podium te beklimmen van het New York Philharmonic Orchestra, en dan op het hoogtepunt van zijn carrière een nieuwe uitdaging aan te gaan in Zuid-Korea? Om daar meer over te weten te komen, moet een stuk van de weg terug worden gevolgd.

Grootouders

Uitgehuwelijkt – verzet – tevergeefs gewacht

Negen generaties geleden vestigde Berent Cornelis Van Swieten, de vroegst bekende voorouder van Jaap van Zweden, zich in het Oost-Groningse Winschoten. Hij registreerde zich in het jaar 1709 als hoedenmaker. Die achternaam ‘Van Swieten’ werd in het Groningse dialect uitgesproken als ‘Van Zweid’n’. Naar alle waarschijnlijkheid heeft een ambtenaar van het bevolkingsregister van Winschoten bij de aangifte van een van de nazaten van Berent Cornelis die naam verkeerd verstaan en dus ook verkeerd genoteerd. Van Swieten werd ‘Van Zweeden’ totdat later bij het bevolkingsregister opnieuw een fout werd gemaakt. Als in 1860 Hendrik Berend, de overgrootvader van Jaap, is geboren wordt hij geregistreerd als een ‘Van Zweden’ zonder de dubbele ‘ee’.

Hendrik Berend diende in Nederlands-Indië als kanonnier der tweede klasse bij de Artillerie van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL). Daar ontmoette hij Jaaps overgrootmoeder Margaretha Rurop, geboren in 1873 in Klaten op Midden-Java. Vermoedelijk was zij het kind van een Chinees-Indisch meisje en een Nederlandse militair genaamd Rurop – dat verklaart haar Nederlandse voor- en achternaam. Rurop keerde terug naar Nederland, met achterlating van vrouw en kind. Op 18 december 1891, Margaretha was toen achttien jaar, trouwde ze met Hendrik

Berend in Semarang op Midden-Java.

Waarschijnlijk is ze aan hem uitgehuwelijkt, niet uitzonderlijk bij militairen en lokale jonge vrouwen in die tijd. Voor Margaretha betekende een huwelijk met deze kanonnier een min of meer dubbele sociale stijging. Zij trouwde als ‘mengbloed’¹ met een man met een Nederlandse nationaliteit én een vast inkomen. In de raciaal gesegregeerde koloniale maatschappij van Nederlands-Indië zal dit voor haar niet onbelangrijk zijn geweest. De sociale stijging die ze hiermee in de koloniale samenleving onderging, zal haar leven gemakkelijker hebben gemaakt.

Hendrik Berend en Margaretha krijgen in Nederlands-Indië twee kinderen. In 1896 vertrekt het gezin naar Nederland. Het is een ongebruikelijke stap dat een Nederlandse militair zijn Indische gezin meeneemt naar Nederland. Zij vestigen zich in Winschoten. Hendrik Berend verdient dan de kost met verschillende beroepen, waaronder vishandelaar, brugwachter en carrouseexploitant. Met zijn draaimolen staat hij op kermissen in Winschoten en wijde omgeving.² De draaimolen met toebehoren wordt op 24 december 1903, verkocht via een openbare verkoop ‘ten huize van den kastelein Holman aan het Marktplein te Winschoten’³

Hendrik Berend en Margaretha krijgen in Nederland nog tien kinderen. Daniël van Zweden, Jaaps opa van vaders kant, komt in 1907 in Winschoten ter wereld. Hij is het achtste kind van de twaalf.

Daniël vertrekt als hij achttien jaar oud is naar Amsterdam. Hij ontmoet de één jaar jongere Johanna Plenckers. Zij trouwen en krijgen een zoon en een dochter. Zoon Daniël – Jaaps vader – wordt geboren in september 1928 en dochter Sarina – roepnaam Ineke – twee jaar later.

Daniël senior gaat werken in de keuken van Hotel Krasnapolsky op de Dam, waar hij zich in de loop der jaren opwerkt tot chef-kok. Na zijn pensionering blijft hij aan het hotel verbonden als adviseur totdat hij vijfenzeventig jaar oud is.

Johanna is naast coupeuse in een naaiatelier een enthousiast amateurtoneelspeelster. Ze is lid van de toneelgroep van Lion Contrant. Daarnaast heeft ze een functie bij de Arbeiders Film- en Theaterbond, de bond die de belangen behartigt van tientallen kleine kritische toneelverenigingen die politieke en maatschappelijke misstanden aan de kaak stellen.

Jaaps grootouders zijn beiden politiek actief⁵ en een paar jaar voor de Tweede Wereldoorlog komen zij in contact met een internationale verzetsgroep die strijdt tegen het opkomende fascisme in Europa.⁴ Tussen 1937 en 1939 probeert deze groep onder andere Duitse koopvaardij schepen te saboteren zodat die niet meer kunnen uitvaren met militaire goederen aan boord, bestemd voor Franco's Spanje.

Ook in de oorlog zijn Jaaps grootouders actief in het verzet. Door hun verzetsactiviteiten hebben zij weinig tijd voor hun kinderen, die daardoor regelmatig bij hun grootouders of bij andere familieleden ondergebracht worden. Voor de vader van Jaap is de oorlog een gevoelig onderwerp. Hij wil, of beter gezegd kan, niet praten over zijn ervaringen tijdens die oorlogsjaren.

De woning van de familie Van Zweden in de Holendrechtstraat nummer 23 keek uit op nummer 28. Daar woonde Daniël Blom, een man die Joden en verzetsstrijders uit de buurt aangaf bij de SD.⁶ Twee verzetsstrijders⁷ uit de kring van Jaaps grootouders hadden in 1943 de taak op zich genomen een aanslag op hem te plegen. Zij hebben hem neergeschoten in de Holendrechtstraat. De zuster van Daniël van Zweden, Ineke, herinnerde zich dat haar broer vanaf de andere kant van de straat die aanslag zag gebeuren. Hij was op weg naar school. De zwaargewonde Blom overleed een aantal dagen later in het ziekenhuis.

Pam Pooters⁸ en zijn vrouw Mien Pooters-Weber zijn verzetsvrienden van Jaaps grootouders, die met hun stiefdochter Gientje ook in

de Holendrechtstraat wonen. Volgens Gientje werkten haar moeder Mien en Jaaps oma Johanna in hetzelfde naaiatelier. Haar stiefvader Pam is expeditie-chef bij de Centrale Voedselvoorziening en organiseert voedseltransporten naar verschillende wijken in Amsterdam. Alle etenswaren worden vervoerd in gamellen, grote metalen voedselcontainers. Gientje vertelt over die periode:

De Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam werd tijdens de oorlog door de Duitsers gebruikt als locatie om Joden bijeen te brengen om ze vandaaruit naar concentratiekampen te kunnen afvoeren. De kinderen werden tijdelijk gescheiden van hun ouders en ondergebracht in de tegenoverliggende crèche.

Mijn stiefvader regelde vanuit zijn functie dat Joodse kinderen uit de crèche zich in de lege gamellen konden verstoppen, waarna zij met de auto's van de Centrale Voedselvoorziening werden weggebracht. Via een tijdelijk woonadres in Amsterdam vertrokken ze dan naar een definitief onderduikadres op het platteland. De woning van Jaaps grootouders was een van die tijdelijke woonadressen.⁹

Jaaps vader heeft nauwelijks iets over zijn oorlogservaringen gedeeld met zijn kinderen. Ineke heeft haar herinneringen 'opgeruimd' zoals zij het zelf omschrijft en kan er gemakkelijker over praten:

Ik heb er na zo'n tachtig jaar geen stress meer van. Bij mijn broer is dat anders, hij ziet nog steeds de angstige blikken van die Joodse kinderen voor zich en ruikt nog steeds de geur van de gamellen waar de kinderen naar roken als ze binnenkwamen in ons huis in de Holendrechtstraat.

Tijdens de oorlog smokkelde mijn vader voedsel dat overbleef in de keuken van Hotel Krasnapolsky mee naar huis en verdeelde

dat onder de onderduikers en de buurtbewoners. Ze hadden een heel systeem opgezet om dat eten te verspreiden.

Na de oorlog werden mijn ouders benaderd door de Stichting 1940-1945.¹⁰ Ze bleken recht te hebben op een uitkering vanwege hun verzetswerk. Dat geld hebben ze principieel geweigerd, ofschoon ze het goed hadden kunnen gebruiken. Zij wilden geen financiële vergoeding voor dat wat ze hadden gedaan vanuit hun idealisme, voor iets waar ze zo sterk achter hadden gestaan.¹¹

Na de oorlog is er nauwelijks of geen aandacht voor de spanningen die de kinderen hebben moeten ondergaan en de eenzaamheid die ze hebben ervaren tijdens de oorlogsjaren. Dat de jeugd van kinderen van verzetsouders niet gemakkelijk was en het handelen van verzetsstrijders ook bij hun kinderen na de oorlog veelal diepe sporen heeft nagelaten is relatief laat onderkend. Dat ervaren ook Minka Kaszó, dochter van een Haags verzetsstrijdster en secretaris van de Vereniging Kinderen van Verzetsdeelnemers 1940-1945:

Het was moeilijk om na de oorlog aandacht te krijgen voor ons, voor onze problemen als kinderen van verzetsouders. Want onze ouders waren natuurlijk na de oorlog helden. De kinderen waren bij hun verzetsactiviteiten betrokken geweest, dat was niet te voorkomen. Helemaal als er onderduikers in huis waren en de kinderen nog heel jong waren. Die mochten dan bijvoorbeeld bepaalde kamers in hun eigen woning niet in, maar waarom dat was wisten zij niet. Zij kregen te horen: 'Jij mag nooit aan iemand vertellen wat hier in huis gebeurt.' Bij veel kinderen is er sprake geweest van een ongelofelijke – en voor veel jonge kinderen ook onverklaarbare – spanning thuis.¹²

Een situatie die vergelijkbaar is met die in het ouderlijk huis van de vader van Jaap en zijn zus Ineke:

Op de meest onverwachte momenten ondergebracht worden bij andere mensen wanneer onze moeder – ook voor de oorlog al – op pad moest, was voor mijn broer en mij een vast patroon. Haar vaak langdurige en voor ons onverklaarbare afwezigheid, de onduidelijkheid wanneer zij zou terugkomen van een missie, het tijdens gesprekken personen aanduiden met hun initialen om het uitspreken van hun volledige namen te vermijden, het ontmoeten van steeds weer andere vreemde onderduikers in ons huis, de tastbare spanning in dat huis vol geheimen... dat allemaal bij elkaar opgeteld was en is voor mijn broer tot op de dag van vandaag een belangrijke oorzaak van zijn angsten.¹³

In januari 2020 geeft de vader van Jaap samen met zijn vaste violist Micha Molthoff bij hoboïst Han de Vries een huisconcert. Han de Vries heeft een bijzondere band met de familie Van Zweden:

Mijn moeder heeft ondergedoken gezeten bij de grootouders van Jaap. Als mijn moeder over de oorlog vertelde, beschreef zij tante Jopie – zo noemde ik Jaaps oma – als ‘een Jeanne d’Arc-achtige vrouw, een geharnaste strijder die vechtend een vijand tegemoet trad. Een waanzinnig dappere vrouw.’ Tijdens de borrel na afloop van het concert heb ik gespeecht. Ik vertelde de aanwezigen over mijn speciale band met Jaaps familie. Mijn moeder heeft zich een paar keer voor de *Sicherheitsdienst* moeten verbergen in de kolenkist die op het achterbalkon van de woning in de Hollandrechtstraat stond. Zodra de Duitsers aanbelden, moesten de Joodse onderduikers zich snel in die kist verstoppen. Altijd als ik Jaaps vader tegenkom, zeg ik tegen hem dat mijn moeder dankzij zijn ouders de oorlog heeft overleefd.¹⁴

De relatie die Jaaps vader heeft gehad met zijn ouders, werpt licht op de bijzondere relatie die zich later zal ontwikkelen tussen Jaaps vader en zijn zoon Jaap. Wat er in zijn vaders jeugd is gebeurd,